

DLA doktori értekezés tézisei

Beischer-Matyó Tamás

**Hangzásdramaturgiai
eszközök Erkel Ferenc
Bánk bán című operájában**

Témavezető: Dr. Dolinszky Miklós, PhD

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

**28. számú művészet- és művelődéstörténeti
tudományok besorolású doktori iskola**

**Budapest
2009**

1. A kutatás előzményei

Erkel Ferenc *Bánk bán* című operáját 1861 márciusában mutatták be. Az ősbemutaton nagyrészt annak a kéziratnak az anyaga hangzott fel, amit ma *autográf* néven ismerünk és az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Az autográf nemcsak Erkel Ferenc kézírását tartalmazza, hanem fiai (Erkel Gyula, Erkel Sándor) és két, máig nem azonosított kottamásolóét (hangszerelőét?) is. Egyes jelekből arra lehet következtetni, hogy fiai intenzíven részt vettek a mű készítésében, az opera jó részét ők hangszerelték, hangszeres szólamokat komponáltak stb. 1865-ben felmerült az opera kolozsvári bemutatójának terve, de az Erkel által, 1866-ban Erdélybe küldött kotta már nem egyezett meg az autográffal, revízió nyomait mutatta. Hogy pontosan ki és mikor végezte ezt a revideálást, nem lehet pontosan tudni, lehetséges, hogy maga Erkel, de erre konkrét bizonyíték nincsen. A revízió ugyan zömmel csak az instrumentációt érinti (és néhány húzást), mégis sok helyen döntően változtatja meg a hangzást, ezért ezt a verziót is teljes értékűnek, ha ugyan nem a szerző végső szándékának kell tekinteni.

Ebből a változathoz öt, lényegét tekintve megegyező kéziratot maradt fenn: egy-egy példány a Magyar Állami Operaház kottatárában (C1), az Aradi Művészeti Múzeumban (C2), a Kolozsvári Állami Magyar Operaház Kottatárában (C3), az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában (mely példány nem ugyanaz, mint az autográf, C4), illetve a Jubiläumsstadttheater Baden bei Wien (Ausztria) kottatárában (C5). Ezeknek a gondos összehasonlításából született meg a kritikai kiadás, melynek C1 a fő forrása. (*Bánk bán. Erkel Ferenc Operák 3. Vol. 1-3. Közreadja Dolinszky Miklós. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2009.*). E források csak nemrég bukkantak fel, kerültek azonosításra, ezért egy modern, kritikai kiadás ez idáig nem is lett volna lehetséges.

Ez a változat hangzott fel az 1866-os kolozsvári bemutaton, azonban Budapesten nem terjedt el: a Nemzeti Színházban és később az Operaházban Erkel valószínűleg még az ősbemutató anyagát dirigálta. A helyzet akkor vált igazán krónikussá, amikor az 1930-as évek végén az Operaház vezetősége átdolgoztatta az operát a librettó és a prozódia gyengeségére hivatkozva (az átdolgozást Nádasdy Kálmán, Rékai Nándor és Oláh Gusztáv végezte), de a végeredmény erősen megcsonkította és meghamisította a művet. Az 1940-es bemutató sok vitát kavart, de meggyökeredzett, és a mai napig ez képezi a fővárosi és vidéki előadások alapját.

Az átdolgozás nemcsak a librettót és a prozódiaét érintette, kiterjedt az opera egészére: szétszabdalták az eredendően zárt számú rendszert, szerepeket kurtítottak vagy éppenséggel hosszabbítottak meg: például így kerülhetett Biberach szólama Petur szájába. Másik súlyos tettük az volt, hogy úgy ítélték meg, nincs megfelelő hőstenor a címszerep megformálásához, ezért a bán szerepét baritonra transzponálták, Tibor pedig basszus lett.

A műről csaknem száz esztendeig gyakorlatilag nem készült értékelhető tanulmány (nem számítva Mosonyi két cikkét, ami még az bemutató évében jelent meg). Ugyan napvilágot látott néhány írás a Fabó Bertalan-féle 1910-es Erkel-életrajzban, de azok inkább történeti jellegű munkák voltak, kevés volt köztük, ami konkrétan az Erkel-művekről szólt, és azok sem értőn, szakmai módon közelítettek.

1950 után megszorodtak az írások, közülük ki kell emelni Maróthy János kisebb monográfiával felérő tanulmányát (*Erkel operadramaturgiája és az opera fejlődésének néhány kérdése*, 1955), mely ugyan tele van téves és irreleváns felismeréssel (jó adag ideológiai didaxissal fűszerezve), viszont az elemzéséhez az autográfot választja (nem az 1940-es átdolgozást), következtetéseit ebből vonja le. Az áttörést Somfai László 1961-es tanulmánya hozza meg (*Az Erkel-kéziratok problémái*), melyben azonosítja az autográfban előforduló különböző kézírásokat, és eloszlatja az Erkel-műhely körül kialakult mítoszt.

1993-ban (Erkel halálának századik évfordulójának évében) megjelent az autográf alapján készült felvétel, és még ugyanabban az esztendőben olvasható volt Tallián Tibor fontos tanulmánya a *Muzsika* hasábjain, amely kiemelte az eredeti változat erényeit, hangsúlyozta koncepciózus, nagyszabású tervét és sürgette az opera mielőbbi restaurálást mind az előadói gyakorlatban, mind a kiadás terén.

Erkel operáinak kritikai összkiadása 1998-ban indult útjára, az első mű, a *Bátori Mária* 2002-ben jelent meg, a *Hunyadi László* 2006-ban, a *Bánk bán* megjelenése 2009-ben várható.

2. Elemzési módszerek

A *Bánk bánt* megszámlálhatatlan alkalommal hallottam-láttam az elmúlt 25-30 év során, ezért az operát igen jól ismerem. Revelatív erejű volt az eredeti zongorakivonattal, majd az autográfból készült felvétellel való megismerkedésem. Némi vizsgálódás után felfedeztem, hogy az operában nem csak a Tallián Tibor által felvázolt nagyformátumú dramaturgia figyelemreméltó, hanem az opera teljes hangzásdramaturgiai rendszere is.

Nem tűnt célszerűnek az opera teljes filológiai háttérét felgöngyölíteni, részben azért, mert ezt már többen megtették, másrészt ez mérhetetlenül megnövelte volna a disszertáció terjedelmét, és a lényegi részt is kevésbé lehetett volna követni.

Meg kellett határozni továbbá azokat a területeket, melyek többé-kevésbé hozzákapcsolhatók lennének a hangzásdramaturgiai vizsgálódáshoz, de nem létfontosságúak. Ezért kimarad az Erkel-műhellyel, a 20. századi átdolgozással és a librettóval (és ezzel együtt a prozódiaival) való problémák sora. Többek közt ezzel foglalkozik az első, bevezető jellegű fejezet.

A következő, második fejezet konkrétan sorra veszi a *Bánk bán* hangzásdramaturgiai eszközeit:

1. a hangnemrendet,
2. a motívumok, dallamok, ritmusok szerepét,
3. az egyes szereplők közti *interakciókat*, ami kihat az 1. és 2. pontban említett eszközök használatára,
4. az opera kis- és nagyformáit
5. és az opera hangszerelését.

Ezután a harmadik fejezetben áttekintésre kerülnek az opera számai, szemelvények formájában kiemelve a jellegzetesebb alkalmazásait a fenti vázlatpontokban jelzett hangásdramaturgiai eszközöknek.

3. Eredmények

A kutatás eredményei röviden az alábbi pontokban foglalható össze:

1. A hangnemek körökbe rendeződnek, mégpedig tengelyelv szerint.

A **tonikai** tengely hangnemei a *haza – sors – szerelem* háromszögében állnak, jelentéseik összekapcsolódhatnak és átalakulhatnak. E tengelyen, ami a **C-dúr – a-moll – A-dúr – Esz-dúr – c-moll** hangnemeket jelenti, jellemzően Bánk, Melinda, Petur és a Békétlenek énekelnek. (A hiányzó hangnemek nem szerepelnek az operában.)

A **domináns** tengelyen az *uralkodás – elnyomás – hazugság* hármassága jelenik meg. Itt található Gertrud, Endre, Ottó és alkalomadtán az udvari nép megszólalásaihoz kapcsolódó hangnemek: **e-moll – G-dúr – E-dúr – B-dúr – g-moll – Desz-dúr – b-moll**. Némileg gazdagabb és változatosabb, mint a tonikai tengely hangnemekészlete. A fent említetteken kívül Bánk és Tiborc is sokszor használ domináns tengelyen lévő hangnemet.

A **szubdomináns** tengelyen az érzelmek és a szenvedély hangnemei jelennek meg: **F-dúr – d-moll – Asz-dúr – f-moll – Asz-moll**. Keresztes hangnem gyakorlatilag nem fordul elő. Ez a fajta lefelé tekintés a mélybe, továbbá az opera dramatikus csúcspontján felhangzó asz-moll részlet különös, sötét hangulatot ad az opera ezen részeinek.

2. Motívumok, dallamok, ritmusok használata: megkülönböztethetünk magyarokhoz illetve idegenekhez (merániakhoz, azaz németekhez) köthető dallamokat, motívumokat. A ritmusok közül kiemelkednek a bokázó ritmusú jellegzetes zárlati fordulatok a magyarokhoz kapcsolva, illetve a feltűnően kisimított ritmusú dallamok-zenék használata a meráni (azaz német) táborhoz kapcsolva. Különlegesebb akkordhasználatként a tonikai *sixte ajoutée* következetes használatát említhetjük meg.

3. A hangnemdramaturgia, illetve a motívumok és ritmusok hálójában nemcsak személyekhez, hanem gondolatokhoz, helyzetekhez is köthető, így kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk az *interakcióban* lévő szereplők hangnemhasználatának, az alapállapottól való eltérésnek. Ennek akár több formája is lehet, de a legjellemzőbb az, amikor két – többnyire érdekellentétben lévő – szereplő egymással konfrontációba kerül, egymást saját befolyásuk alá vonják, vagy kísérletet tesznek rá.

4. Kis- és nagyformák: jellemzőek a bővítés nélküli 8 és 16 ütemes szakaszok, melyek gyakran *Bar-* és *Gegenbarform*-okká, illetve strófaelvéen szerkesztett formákká állnak össze állnak össze, sokszorosán összetett nagyobb formákká, egészen az opera nagyformájáig, ahol a három felvonás kiad egy nagy *Barformot* (I.felvonás – *Stollen*, II. felvonás – *Stollen*, Harmadik felvonás – *Abgesang*).
5. Noha az opera hangszerelése általában nem lép túl a korabeli olasz-francia opera jellemzőin, található néhány hely, ahol Erkel különleges hangszereket alkalmaz.

E hangszerek különlegessége viszonyítás kérdése: a kisufova és a hárfa már akkor sem tartozott a kuriózumok közé, angolkürt pedig már *Hunyadi László* egyik áriájának áthangszerelésében is szerepel. A cimbalom azóta jelentős repertoárral rendelkező hangszer lett, egyedül a viola d'amore számít azóta is ritkaságnak.

Ezek a hangszerek nemcsak a hangzás palettáját színesítik: szerepeltetésük a hangzásdramaturgiai koncepció részét képezik.

A viola d'amore – cimbalom – angolkürt – hárfa kvartett (három szólóhegedűvel kiegészítve) az opera központi áriájának kíséretét szolgáltatják. A többi számban az angolkürt, a cimbalom és kisufovolák Melindához köthetőek, míg a hárfa Bánkhoz, illetve a hozzá kapcsolható hősi eszmékhez.

Erkel nagyon takarékosan bánik e hangszerekkel, ezzel is erősítve hangzásdramaturgiai valőrjüket.

4. Bibliográfia

Az alábbiakban felsorolásra kerülnek a disszertációban felhasznált források és könyvek, félkövér betűtípussal kiemelve azokat, amelyekre a munka során kiemelkedően támaszkodtam.

Kották

Bánk bán. Erkel Ferenc Operák 3. Vol. 1-3. Közreadja Dolinszky Miklós. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2009.

Bánk bán. Országos Széchenyi Könyvtár, 3 kötet, Ms. mus 5.

Szövegek

Arany, János: „Bánk bán-tanulmányok”. In: Lengyel Balázs (szerk.): *Katona József: Bánk bán, Arany János tanulmányával és jegyzeteivel*, Móra könyvkiadó, [Budapest:] 1977 (4. kiadás, 1984). 180-245.

Á[brányi Kornél]: „Nemzeti színház” *Zenészeti lapok*, Budapest, 1-ső évi folyam. 50. (1861. szeptember 11.): 398-399.

Barna, István: „Erkel nagy művei és a kritika”, In: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Zenatudományi Tanulmányok IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955. 211-270.

Bartha, Dénes: „Strófaelvű témaépítkezés Haydn és Beethoven zenéjében”. *Beethoven és kilenc szimfóniája*. Budapest: Zeneműkiadó, 1970. 126-153.

Bónis, Ferenc: „Erkel Ferenc a Bánk bánról”. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*. Budapest: Zeneműkiadó, 1968. 63-73.

Bauer, Albert: „Erkel hangszerelése”. In: Fabó Bertalan (szerk.): *Erkel Ferencz Emlékkönyv*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat, 1910. 77-102. (81-87.)

Dolinszky, Miklós: „Két Bánk bán-tanulmány, 1.: Bánk bán szenvedései. 2.: Pas de deux: páros tánc a szerzőség körül”. *Magyar Zene* 41/3 (2003. augusztus): 259-285.

—————: „Revision als Original? Erfahrungen mit der Erstausgabe von *Bánk bán*”. *Studia Musicologica*, 49 (2008), 231–244. (240–244.)

—————: „Bevezetés/Introduction”. In: *Bánk bán. Erkel Ferenc Operák 3. Vol. 1-3. Közreadja Dolinszky Miklós*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2009.

Fodor, Géza: „Keserű pohár”, *Színház* XXIX/5 (2002. május): 2-7.

Gammond, Peter: *Opera*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1994. (ford.: Somogyi Ágnes és Székely György) 70.

Katona, József: *Bánk bán*. [Budapest:] Móra könyvkiadó, 1977. (4. kiadás, 1984), szerk.: Lengyel Balázs

Lendvai, Ernő: *Bartók stílusa*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1955.

—————: *Bartók dramaturgiája*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1964.

—————: *Toscanini és Beethoven*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1967.

—————: *Bartók költői világa*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

—————: *Bartók és Kodály harmóniavilága*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1975.

—————: *Verdi és a 20. század*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1984.

Losonczi, Ágnes: „A két Bánk bán”. In: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Zenatudományi Tanulmányok IX. – Az opera történetéből*. Budapest: Zeneműkiadó, 1961. 45-79.

Major, Ervin: „Erkel Ferenc műveinek jegyzéke. Második bibliográfiai kísérlet”. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*. Budapest: Zeneműkiadó, 1968. 11-43.

Maróthy, János: „Erkel operadramaturgiája és az opera fejlődésének néhány kérdése”. In: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Zenatudományi Tanulmányok II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954. 25-174.

Mosonyi, Mihály: „Bánk-Bán. Eredeti magyar opera 3 felvonásban, írta Egressy Benjámín, zenéjét szerző Erkel Ferenc.” *Zenészet lapok*. Budapest, I-ső évi folyam, 25./26. (1861. március 21. és 27.): 193-196, 201-205.

—————: „Bánk-Bán. Eredeti nagy dalmű 3 felvonásban, szerző és zongorára két kézre alkalmazta Erkel Ferenc.” *Zenészet lapok*, Budapest, 1-ső évi folyam. 49./50./51. (1861. szeptember 4., 11. és 18.): 389-390, 397-398, 405-407.

Pernye, András: *Giacomo Puccini*. Budapest: Zeneműkiadó, 1988. Második kiadás

Retkes, Attila: [Tanulmány az 1993-as eredeti Bánk bán hangfelvételének kísérőfüzetéhez], *Alpha Line Records 1-3 ALR 005-007*: 10-19.

Tallián, Tibor: „Meghalt Erkel – Éljen Rékai? – Plaidoyer az eredetiért”. *Muzsika* 36/7-8 (1993. július-augusztus): 5-12 és 6-11.

Tari, Lujza: „Strófaelvű témaépítkezés és motivikus periodizálás a hangszeres népzeneben”. *Magyar Zene* 25/1, (1984) 73–91.

Somfai, László: „Az Erkel-kéziratok problémái”. In: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Zenetudományi Tanulmányok IX. – Az opera történetéből*. Budapest: Zeneműkiadó, 1961. 81-158.

Szabolcsi, Bence: *A magyar zene évszázadai. II.* In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetudomány. 2.* Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1961.

Vámosi Nagy István – Várnai Péter: *Bánk bán az operaszínpadon. Operadramaturgiai tanulmány*. Bibliotheca Musica 5. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1960.

Várnai, Péter: „A tragikus Verdi-operák betetőzése”. *Tanulmány az 1986-ban megjelent Otello hangfelvételének kísérőfüzetéhez*, Hungaroton, 1986, SLPDL 12931-33; 3-4.

—————: [Tanulmány az 1969-es Bánk bán hangfelvétel kísérőfüzetéhez], Hungaroton, 1969, LPX 11376-78: 4-6.